

ZIGMAS ZINKEVIČIUS

Akademikas emeritas

Mokslinių tyrimų kryptys: baltistika, lietuvių kalbos istorija, dialektologija, onomastika.

KLAIDINGAS KAI KURIŲ TIKRINIŲ IR BENDRINIŲ ŽODŽIŲ (TERMINŲ) VARTOJIMAS

Apžvalgą pradėsime nuo istorinio mūsų gimtosios šalies pavadinimo *Lietuvos Didžioji Kunigaikštija (Kunigaikštystė)*, sutrumpintai LDK, vartojimo, kuomet kalbame apie Mindaugo, Gedimino, Vytauto epochą, kada Lietuva dar buvo visiškai savarankiška valstybė, o ne pavaldi kitai valstybei – Lenkijai, kaip atsitiko vėliau, ypač po Liublino unijos. Mindaugo ir Vytauto valstybė šaltiniuose vadinama karalija (karalystė), o jos valdovai – karaliai. Vadinti tą valstybę *kunigaikštija* arba *kunigaikštyste* (kad ir *Didžiqja*) yra jos žeminimas, kartu ir istorijos iškraipymas. Dažniausiai taip daro lenkai (net istorikai), siekdami parodyti Lietuvą buvus menkavertę valstybę, nors ji tada valdė didesnius plotus už Lenkiją – ilgainiui tie plotai nusidriekė nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Pabrėžtina, kad Lietuva tada buvo dar visiškai savarankiška, niekam nepavaldi.

Lietuvos gyventojai iš seno vadinti *lietuviais*. Dar būta pavadinimo *lietuvininkai* arba *lietuo(i)nykai*, kuris naujaisiais laikais imtas taikyti iš Rytprūsių – vokiečių valdytos Lietuvos dalies – atsikėlusiems Mažosios (Prūsų) Lietuvos gyventojams – etniniam lietuviams – pavadinti. Bet mūsų spaudoje mažlietuvių ir visų lietuvių vardai neretai painiojami, o to neturėtų būti. Abiejų pavadinimų suplakti nevalia.

Vietoj *lietuwis* kartais sakoma *lietuwaitis*, šiam žodžiui suteikiant mažiąbę reikšmę su niekinimo atspalviu. Betgi *lietuwaitis* iš seno turėjo kitokią – etninio lietuvio (o ne Lietuvos piliečio) sūnaus – reikšmę. Tokia reikšmė šį žodį ir reikia vartoti, o ne suteikti jam Lietuvos priešų prasimanytą reikšmę.

Pavadinimas *Aukštaičiai (Aukštaitija)* – naujas žodis) turi ne vieną reikšmę: vienaip jį supranta kalbininkai (dialektologai vartoja kaip tarmės pavadinimą), kitaip – archeologai. Dėl to, esant reikalui ir vengiant nesusipratimo, pravartu nurodyti, kuria reikšme jį vartojame, juolab kad nuo to priklauso šiuo pavadinimu įvardijamo ploto dydis. Senovėje šis pavadinimas turėjo fiziografinę reikšmę ir nebuvo susijęs su tarme ar etnologinėmis žmonių ypatybėmis. Tai aiškiai

matyti iš Lietuvos valdovo Vytauto Didžiojo laiško imperatoriui Zigmantui, rašyto 1420 m. kovo 11 d. Tame laiške Vytautas priskiria Aukštaičiams aukštutinę Lietuvos dalį (taigi Vilniaus–Ašmenos aukštumas), o Žemaičiams – žemutinę dalį (taigi vidurio Lietuvos žemumas Nevėžio baseine). Fiziografinė reikšmė pavadinimus *Aukštaičiai* ir *Žemaičiai* vartojo ir Vokiečių ordino metraštininkai, kurie juos vertė į vokiečių ir lotynų kalbas kaip aukštutinę (esančią aukštumoje) ir žemutinę (žemumoje) Lietuvos dalis.

Nei Vytautas, nei Vokiečių ordino metraštininkai Žemaičiais negalėjo vadinti dabartinio žemaičių tarmės ploto lietuvių, nes tada ten gyveno kuršiai.

Pabrėžtina, kad Aukštaičiai, kaip ir Žemaičiai, šaltiniuose laikomi tais pačiais lietuviais, šnekėjusiais ta pačia lietuvių kalba. Apie kalbinį skirtumą šaltiniuose visai nekalbama. Jis tada buvo dar neryškus.

Dabartinė žemaičių tarmė atsirado vėliau. Jos kilmei lemiamą reikšmę turėjo kuršių substratas. Dėl jo ne tik žemaičių tarmė labai atsiskyrė nuo kitų lietuvių kalbos tarmių, bet ir patys žemaičiai paveldėjo daug kuršiams būdingų charakterio ypatybių (atkaklumą ir kt.). Tos ypatybės ilgainiui plėtojosi ir tolino žemaičius nuo kitų lietuvių. Galop tai juos privedė prie savarankiško, skirtingo nuo lietuvių, etnoso suvokimo apraiškų.

Dėl viso to žodžius *aukštaičiai* ir *žemaičiai* reikia vartoti apdairiai. Juk praeityje jie reiškė ne tai, ką šiandien jais vadiname. To nepaisydami galime klaidinti vieni kitus ir nesusikalbėti.

Svarbiausia, visada turėkime omenyje, kad pavadinimas *žemaitis* dabartiniame šios tarmės plote yra atneštinis.

Pavadinimo *Žemaičiai* (*Žemaitija*, kaip ir *Aukštaitija*, yra naujas žodis) vartojimą komplikuoja dar ir tai, kad XVII a. *žemaičių kalbos* vardu buvo vadinamas vienas iš to meto rašomųjų lietuvių kalbos variantų, vartotas Žemaičių vyskupijos religinėje raštijoje. Jie neturėjo nieko bendra su dabartine žemaičių tarme ir kilo iš aukštaičių tarmės vidurio Lietuvoje (Nevėžio baseine) žemumų.

Visa tai, kas buvo pasakyta, sudarė sąlygas atsirasti nevienodam žodžio *žemaitis* supratimui, kėlė daug ginčų ir net, kaip minėta, privedė prie žemaičių traktavimo kaip atskiro etninio vieneto. Todėl ši žodį turime vartoti labai apdairiai, kad nesuplaktume į vieną juo praeityje vartotų skirtingų – aukštaičių ir žemaičių – kalbinių vienetų.

Atsargiai vartokime ir etnonimą *Aisčiai*. Neturime išleisti iš akių to fakto, kad Tacitas šiuo vardu vadino baltų gentį, priklausiusią, kaip ir prūsai, vakarų baltams (kalbininkų terminas), kurių kalba labai skyrėsi nuo lietuvių kalbos ir negali būti su ja sutapatinama.

Vėliau žodis *aisčiai* buvo pradėtas vartoti visiems baltams pavadinti (Kazimieras Jaunius, Kazimieras Būga ir kt.). Tai nauja, išplėstinė šio žodžio reikšmė.

Visa tai reikia neišleisti iš akių, kai šį žodį vartojame. Kitaip istorinę vakarų baltų gentį dirbtinai ir besąlygiškai paversime lietuviais.

Krašto pavadinimas *Suvalkija* atsirado tada, kai buvo įkurta Suvalkų gubernija. Anksčiau tokio pavadinimo nebuvo, nors kartais klaidingai kalbama apie Suvalkiją kaip labai seną pavadinimą. To nereikia daryti.

Tarpukaryje buvo mėgstama rašyti ir kalbėti apie *suvalkiečių tarmę*, neva davusią pradžią lietuvių bendrinei kalbai. Iš tikrųjų suvalkiečių tarmė niekuomet nebuvo. Lietuvių bendrinė (ypač rašomoji) kalba yra perkelta iš Mažosios (Prūsų) Lietuvos ir pritaikyta Didžiosios Lietuvos poreikiams. Tą darbą atliko kalbininkai, daugiausia Jonas Jablonskis, pagrįstai vadinamas lietuvių bendrinės kalbos tėvu.

Be Suvalkijos, dar maždaug ta pačia reikšme vartojamas Sūduvos pavadinimas. Iš tikrųjų *Sūduva* buvo viena iš vakarų baltų (kalbininkų terminas) genčių, priklausiusių jotvingių genčių junginiui, taigi lietuviams gana tolima ir jos nereikia su lietuviais besąlygiškai sutapatinti.

Dabartiniai senojo Sūduvos krašto gyventojai vadinami *sūduviais*. Šį vardą, matyt, jie paveldėjo iš tikrųjų (senųjų) sūduvių. Kiek dabartiniai sūduviai savo kilme yra susiję su senąja Sūduva, ginčijamasi. Šiaip ar taip, nereikėtų jų visai sutapatinti su tikraisiais (senaisiais) sūduviais, kurie kalbos požiūriu turėjo gerokai skirtis nuo lietuvių. Deja, neretai taip daroma.

Pietryčių Lietuvoje yra *dzūkų* tarmė. Pavadinimas pasidarytas nuo afrikatos *dz* tarimo vietoj bendrinės kalbos *dž*, taigi nuo dzūkavimo. Tačiau dzūkaujama ne tik šios tarmės plote, bet daug plačiau.

Anksčiau buvo skiriami vakarų (tikrieji) ir rytų (vilniškiai) dzūkai. Tačiau taip suprantami rytų dzūkai iš tikrųjų yra ne vakarų (kaip tikrieji dzūkai), bet rytų aukštaičiai vilniškiai, tik šiek tiek (vieni labiau, kiti mažiau) dzūkuojantys. Šiaip jau vadinamieji rytų dzūkai labai skiriasi nuo tikrųjų dzūkų, todėl su jais negali sudaryti tos pačios tarmės. Dėl šios priežasties buvo atsisakyta laikyti dzūkavimą tarmės skiriamuoju kriterijumi. bet spaudoje ir šnekamojoje kalboje dažnai to nepaisoma, kiekvienas nors kiek dzūkuojantis asmuo laikomas dzūku. Tai sudaro painiavą. Taigi vartojant žodį *dzūkas* reikia būti apdairiam.

Mūsų rytiniai kaimynai yra baltarusiai. Tai nauja valstybė. Senovėje (Mindaugo–Vytauto epochoje) tokios valstybės dar nebuvo. Pavadinimui pradžią davė senosios (Kijevo) Rusios sritis vardas *Baltoji Rusia* (ne *Rusija*, šis vardas tada dar nevirtęs).

Pavadinimas *Baltarusija* (iš *baltas* + *Rusija*, ne *Rusia*) buvo labai proteguojamas bolševikams valdant Lietuvą, žinoma, dėl Rusijos imperialistinių siekių. Patys baltarusiai savo valstybę vadina *Беларусь* (iš 'Baltoji Rusia', ne 'Baltoji Rusija'). Tuo vardu juos dabar jau ėmė vadinti ir rusai. tačiau mes, nežinia kodėl, laikomės įsikandę sovietinio pavadinimo *Baltarusija* (su *-Rusija!*), istoriškai

klaidingo. Taigi tapome, kaip liaudis pasakytų, „šventesni už popiežių“. Laikas būtų pagalvoti, kuo šį sovietizmą pakeisti ir nebeįžeidinėti savo kaimynų, nekildinti jų šalies pavadinimo iš Rusijos.

Tolimesnių kraštų, su kuriais Lietuva nesusisiečia, pavadinimus gavome ne tiesiogiai, bet per kalbas-tarpininkes. Būdingas pavyzdys – *čigonai*. Dabar pastebima tendencija žodį *čigonas* keisti pačių čigonų savivardžiu *romas*. Visuotinam tokiam ir panašiam keitimui negalima pritarti, nes tuo atveju vokiečius turėtume vadinti *doičiais*, estus, sekdami latviais, *igauniais* ir t. t. Atskirais atvejais, esant reikalui, žinoma, dabartinius savivardžius galime vartoti, bet tai daryti reikia apdairiai.

Čia buvo aptarti tik tie pavadinimai, kuriuos klaidingai vartoja daug žmonių. Pasitaikantys atskirų asmenų suklydimai palikti nuošaly, nes jų neįmanoma net surankioti, nekalbant apie sistemingą ištyrimą. Taip pat neliesta Vilniaus krašto (Vilnijos) gyventojų vadinimo problema, nes ji – sudėtinga ir labai politizuota. Tai atskiros studijos tema. Tas pat pasakytina dėl *Rusijos* ir *Rusios*, *rusų* ir *rusakalbių asmenų* pavadinimų painiojimo, pasitaikančių net istorikų kalboje.

Įteikta 2015 m. gegužės 18 d.

ZIGMAS ZINKEVIČIUS

Justiniškių 41-24, LT-05127 Vilnius, Lietuva

vytasz@lki.lt